

آینه پژوهش

سال سی و ششم، شماره چهارم
مهر و آبان ۱۴۰۴
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۴

۲۱۴
دوماهنامه
آینه پژوهش

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.36, No.4 Oct - Nov 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

214

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

ابلیا گرشویج / سید احمد رضا قائم مقامی | رسول جعفریان | سید علی میرافضلی | فاطمه شاملو | مریم حسینی
لیلا عبدی خجسته / سمیع الله | عبدالجبار رفاعی / محمد سوری | مجید جلیسه | امید طبیب زاده
الیو برانکافورته / روزبه مصاحب | سید محمد حسین حکیم | آنتونیو پانایینو / لیلی وهرام
امیرخانی | حیدر عیوضی | زکی نجیب محمود / حمیدرضا تمدن | آریا طبیب زاده | رقیه فراهانی
حمید عطائی نظری | میلاد بیگدلو | علی راد | سیدرضا باقریان موحد | علی ایمانی ایمنی | جویا جهانبخش

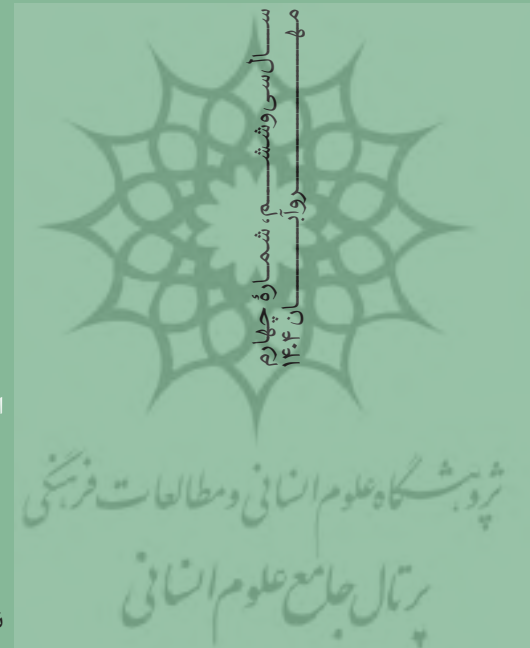
لقبی اشکانی در سرود جان و اشاره‌ای به اصل لغت سارویه و سابقه نام تخت جمشید
نسخه خوانی (۴۲) | احمدشاد غزنوی و صدر کرمانی | محبوبیت سفرنامه‌های فرنگ ناصرالدین شاه در
هندوستان متّحده | از نگاه عربی: متفکران معاصر ایران و جهان عرب (۳)
چاپ نوشت (۲۱) | سلسله مباحث نظری در باب تاریخ ادبیات، براساس آرای رنه ویک (۳)
سخنان حکمت آمیز زبان فارسی در سفر به غرب | وقفنامه‌ای از آخرین روزهای زندگی شیخ بهایی
دو گزارش نجومی از کارنامه اردشیر بابکان (۳: ۴-۷؛ ۴: ۶-۷) | ماجرا کم کن؛ گزارش بیتی از حافظ
آینه‌های شکسته (۱۱) | داستان احیای اندیشه فلسفی در مصر | یادداشت‌های لغوی و ادبی (۶)
اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر | «و سخت عجب است کار گروهی از
فرزندان آدم!» | کتابی با عنوان حاصل الترجمان؟ | طومار (۱۳) | فیض گفتار نجف

کتاب شناسی دبیرستان البرز تهران

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: ♦ قنیه الفتیان

♦ یادنامه استاد موسی اسوار

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.isca.ac.ir

بانوان مازندرانی کاتب نسخه‌های خطی دوره صفوی و قاجار

پژوهشگر اسناد و نسخ خطی | علی ایمانی ایمنی
| ۴۴۵ - ۴۵۶ |

۴۴۵

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

نگارنده چند سالی است در حوزه اسناد تاریخی و نسخه‌های خطی مرتبط با مازندران تحقیق می‌کنم. پس از چاپ و انتشار کتاب «مازندران در یادداشت‌های پشت نسخه‌ای» دریافتم تعداد زیادی از واقفین نسخه‌های خطی در این کتاب از بانوان مازندرانی بودند. هم‌چنین ۲ نفر از بانوان مازندرانی کاتب نسخه‌های خطی دوره قاجار بوده‌اند. بدین منظور تصمیم گرفتم در کتاب‌ها و مقالات مرتبط با این حوزه به جست‌وجوی بانوان کاتب مازندرانی پردازم. در این راستا با دو مقاله ویژه بانوان کاتب مواجه شدم. مقاله نخست با عنوان «مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار» حاصل پژوهش الهه پنجه‌باشی و دکتر ابوالقاسم دادور که در سال ۱۳۹۱ در شماره ۲۴ فصلنامه علمی پژوهشی نگره به چاپ رسید.

مقاله دوم با عنوان «سهام بانوان در کتابت نسخه‌های ایرانی در دوره قاجار» نوشته طیبه حاج‌باقریان است که در سال ۱۴۰۱ در شماره ۲، دوره ۱، پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی مرکز اسناد آستان قدس رضوی منتشر شد.

بنابراین با جست‌وجو در مجموعه این منابع و نیز فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های مختلف، چند بانوی کاتب از دوره صفوی و قاجار را شناسایی کرده تا در این نوشتار تقدیم حضور پژوهشگران و علاقه‌مندان این حوزه علمی می‌نمایم.

آسیه دختر اسماعیل سیاه مازندرانی

در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه صدر (مدرسه خاتم‌الانبیاء) بابل نسخه‌ای از کتاب خلاصه‌المنهج تألیف ملافتح‌الله کاشانی به شماره ۱۹ آمده است.^۱ در این فهرست نام کاتب «آسیه خانم بنت اسماعیل سیاه مازندرانی» به تاریخ کتابت «یکشنبه ۲۷ شوال ۱۱۰۸» اشاره شده است. نگارنده به همراه مدیر کتابخانه با جست‌وجو در میان نسخ خطی موفق به رؤیت این نسخه نشدم. از کاتب و پدر وی آگاهی نداریم اما با توجه به پسوند پدر کاتب، گمان می‌رود از اهالی آبادی سیاه‌کلامحله در ابتدای مسیر بخش بابل کنار شهر بابل باشد.

زکیه دختر ملا محمد صالح مازندرانی

نسخه‌ای از یک مجموعه به شماره ۳۳۱۲ کتابخانه مرعشی قم را زکیه بنت محمد صالح در سال ۱۱۱۳ ق در مشهد کتابت کرده است (تصویر ش ۱).

۱. فهرست نسخه‌های خطی مدرسه خاتم‌الانبیاء (صدر) بابل، ص ۲۶.

زکیه هم چنین نسخه‌ای از شرح کافی پدرش محمد صالح مازندرانی را کتابت کرده است. این نسخه به شماره ۶۱۴ در کتابخانه مدرسه فیضیه قم نگهداری می‌شود.

پدرش محمد صالح بن احمد متولد ساری بود. وی در جوانی جهت تحصیل به اصفهان رفت و از شاگردان برجسته ملامحمد تقی مجلسی شد. پس از مدتی با دختر ملامحمد تقی ازدواج کرد. همسر وی (مادر زکیه) نیز زن عالمه‌ای بود.

از جمله شاگردان ملامحمد صالح می‌توان به ملامحمد محسن فیض کاشانی، ملاعبدالله افندی و محمدباقر مجلسی اشاره کرد. زمانی که درگذشت پیکرش را در بقعه ملامحمد تقی مجلسی در مسجد جامع اصفهان به خاک سپردند.^۱ فرزندان محمد صالح همگی از علمای به نام زمان خود بودند؛ از جمله ملامحمد سعید مشهور به اشرف مازندرانی که دیوان اشعار وی نیز به چاپ رسیده است.

آغابگم دختر محمد تقی صاحب دیوان

در انجامه کتاب ملوک الکلام نسخه شماره ۱۰۱۷۰ کتابخانه ملی ایران، تألیف محمد تقی علی‌آبادی صاحب دیوان کاتب خود را چنین شناسانده است: «حرته بنت صاحب‌الدیوان، آغابگم المتخلصه بخاتون».

در ادامه مؤلف کتاب طی یادداشتی چنین می‌نویسد: «این نسخه ملوک الکلام به جناب عمده‌العلماء و الفضلاء و قدوه الفقها و الادبا زین‌المرسلین و فخر الخطاطین اشرف‌الحاج حاجی میرزا فضل‌الله ملباشی دامت افاضاته و افادته نثار نمودم تا به نظر ظاهر و باطن ملاحظه فرموده، تصحیح نمایند. حرره الجانی صاحب دیوان محمد تقی. فی سنه ۱۲۵۰» (تصویرش ۲).

فاطمه دختر ملامحمد حمزه شریعتمدار بارفروشی

لامحمد حمزه شریعتمدار فرزند حاج ملامقیم درزی بارفروشی متولد حمزه‌کلای بابل در سال ۱۱۹۶ ق است. پدرش ملامقیم فرزند شریف نیز روحانی بود و دو فرزند خود به نام‌های محمد و یعقوب که از هوش و ذکاوت بیش‌تری برخوردار بودند راهی مدارس علمیه نمود. شیخ محمد مقدمات را در بارفروش (بابل) پشت سر گذاشت و به اصفهان نزد ملاعلی نوری رفت. پس از مدتی راهی عتبات شد در کربلا رحل

۱. دانشنامه مازندان، ج ۳، به سرپرستی حسن انوشه، ص ۱۸۹۲.

اقامت افکند. در کربلا نزد بزرگانی چون آقاسیدمحمد مجاهد و شریف‌العلمای مازندرانی شاگردی کرد. پس از بازگشت به بابل در مسجد کاظم بیگ بابل اقامه نماز می‌کرد و شاگردان زیادی در همان مدرسه پرورش داد. سال ۱۲۸۱ق وفات یافت و در مسجد کاظم بیگ مدفون شد.^۱

از فرزندان وی شیخ محمد حسین شریعتمدار است که پس از ارتحال پدرش حدود چهل سال بر کرسی تدریس در مسجد کاظم بیگ تکیه زد و جزء علمای طراز اول بابل و مازندران شد. وی در سال ۱۳۲۰ق وفات یافت و در کنار مزار پدرش در مسجد کاظم بیگ به خاک سپرده شد.^۲

از دیگر فرزندان ملامحمد حمزه اطلاعی نداریم تا این که در یک نسخه خطی نشانی از دختر عالمه ایشان پیدا شد. وی که نسخه ش ۱۰۰۲۸ کتابخانه مرعشی قم به نام الروضه البهیه (اللمعان) تألیف پدرش، ملامحمد حمزه بارفروشی را در سال ۱۲۶۶ق کتابت کرده، در بخشی از انجامه آن اشاره می‌کند: «الحمد لله رب العالمین که این حقیره بنت مصتف این کتاب مستطاب مد الله ظلاله و جعلنا فداه، موفقه شد به اتمام او به جهت عمل و ذخیره یوم معاد، در دهم ربیع الثانی من شهر سنه ۱۲۶۶...».

۴۴۹

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

همان گونه که در متن انجامه دیده می‌شود، کاتب از آوردن نام خود امتناع کرده و فقط خود را دختر مصنف (مؤلف) معرفی می‌کند. جلد ۲۶ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی در معرفی این نسخه، نام کاتب را فاطمه دختر مؤلف معرفی نموده است. هم چنین طیبه حاج باقریان نیز در مقاله اش از وی به نام «فاطمه بارفروش دختر ملامحمد حمزه» یاد کرده است.^۳

خدیجه دختر ملا یعقوب شریعتمدار بارفروشی

شیخ یعقوب شریعتمدار فرزند ملامقیم و برادر کوچک تر ملامحمد حمزه شریعتمدار بود. مقدمات را نزد برادر بزرگش شیخ محمد حمزه و دیگر اساتید در بارفروش فرا گرفت. سپس عازم نجف شد و در محضر شیخ انصاری شاگردی کرد. از آن جا اجازه اجتهاد گرفت و به زادگاهش بارفروش برگشت. دو اثر ارزشمند به نام های شرح شرایع الاسلام (تقریرات درس فقه شیخ انصاری) و حاشیه بر اسفار (تقریرات دروس فلسفه برادرش) از او به یادگار ماند. وی بین سال های ۱۲۶۴ تا ۱۲۷۶ بدرود حیات گفت.^۴

۱. آشنایی با فرزندان بابل در سه قرن اخیر، ص ۳۷.

۲. همان، ص ۹۳.

۳. حاج باقریان، طیبه، سهم بانوان در کتابت نسخه های ایرانی در دوره قاجار، ص ۱۶۹.

۴. آشنایی با فرزندان بابل در سه قرن اخیر، ص ۲۷.

در منابع تاریخی به فرزندان ملایعقوب اشاره نشده است. نگارنده در نسخه‌ای از کتاب الشریعه‌المنیعه^۱ با کاتبی به نام خدیجه برخوردیم که در انجامه نسخه خود را فرزند ملایعقوب معرفی نموده است. خلاصه‌ای از ترجمه این انجامه بدین شرح است: «روز چهارشنبه چهارم ذیحجه الحرام ۱۲۶۴ هجری به دست حقیره فقیره خدیجه دختر ملایعقوب بن حاج ملامقیم بن شریف بن مقیم درزی بارفروشی مازندرانی به امر پدر و عموم، مربی و ولی من علامه ملامحمد شریعتمدار کتابت شد» (تصویر ش ۴).

بی بی بیگم دختر آقامیرمحمدعلی موسوی مازندرانی

بی بی بیگم کاتب نسخه ش ۷۰۵۵ کتابخانه مرعشی با عنوان دیوان والده داغستانی است. از وی و پدرش آگاهی نداریم. بنابراین با تکیه بر همین نسخه خطی که در انجامه آورده است اکتفا کرده‌ایم: «به دست خادمه فاطمه زهرا، بی بی بیگم موسوی بنت آقامیرمحمدعلی مازندرانی فی تاریخ ۳ صفر ۱۲۴۵ در حرم سرای سرکار محمود میرزای قاجار» (تصویر ش ۵).

۴۵۰

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

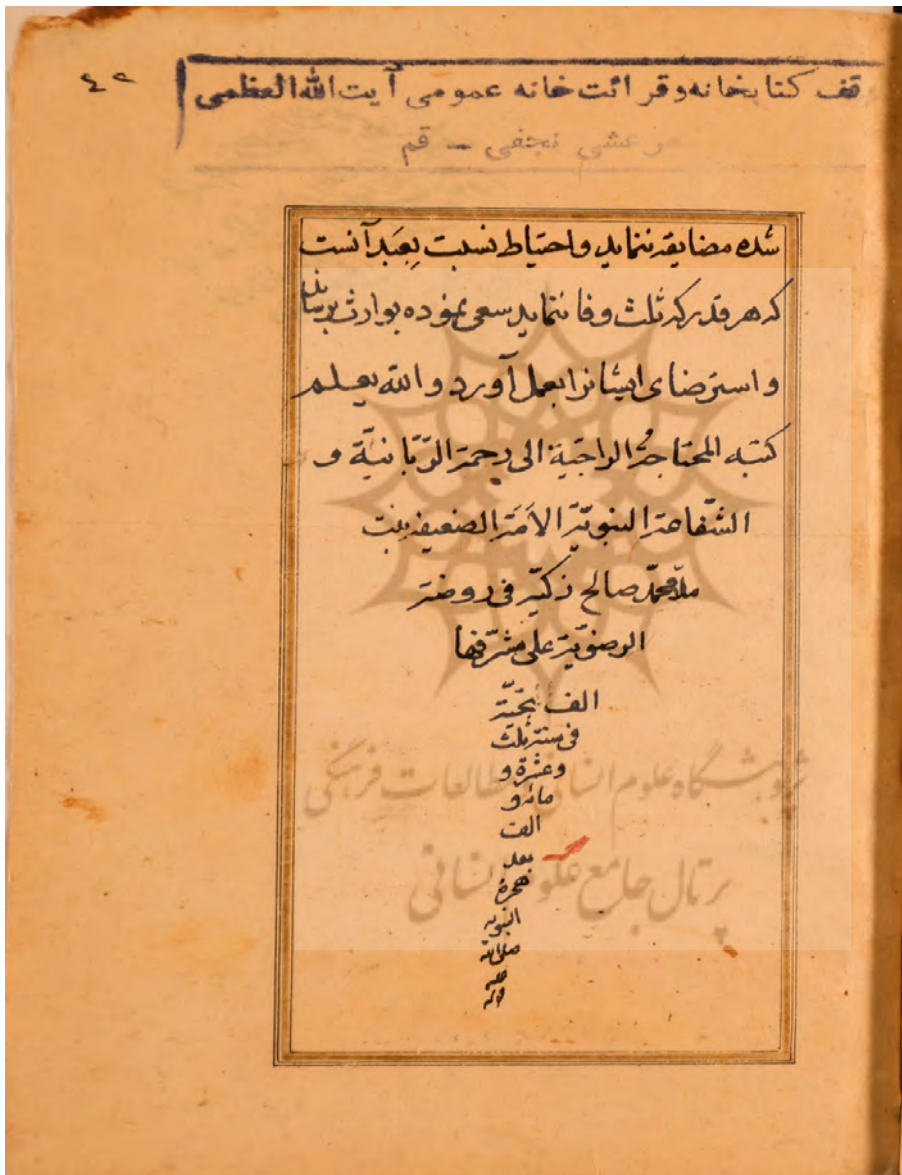
۱. مازندران در یادداشت‌های پشت نسخه‌ای، ص ۲۹۴. یادآوری می‌شود این نسخه خطی از مجموعه کتب خطی خانوادگی پژوهش‌گر امیرکلاشناسی، علی اکبر صادقی امیری است.

منابع

- ایمانی ایمنی، علی، مازندران در یادداشت‌های پشت نسخه‌ای، تهران: نشر میرماه، ۱۴۰۲.
- باقرزاده بابلی، عبدالرحمن، آشنایی با فرزنانگان بابل در سه قرن اخیر، بابل: مسجد محدثین بابل، ۱۳۹۴.
- حاج باقریان، طیب، سهم بانوان در کتابت نسخه‌های ایرانی در دوره قاجار، پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی آستان قدس، دوه ۱، ش ۲، ۱۴۰۱.
- دانشنامه مازندران، ج ۳، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: نش چشمه، ۱۳۹۹.
- صدراایی خویی، علی؛ طیار مراغی، محمود؛ حافظیان بابلی، ابوالفضل، فهرست نسخه‌های خطی مدرسه خاتم الانبیاء (صدر) بابل، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۶.

تصاویر

۴۵۲

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

(تصویر ش ۱): انجامة نسخه ش ۳۳۱۲ کتابخانه مرعشی قم، کاتب زکیه دختر محمد صالح مازندرانی، سال ۱۱۱۳ ق

۴۵۲

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

۱۰۵۲۸
۲۵.

متناوی الطرفین نیست بلکه فعلت سراج سن و مکان حکایت اذان
و محققه عبادت است و عبادت منفک نیست از عبادت و واقع
همیشه از احدی مگر راجحه حق اگر مکرر و با شد مثل نماز در جماعت
و نماز نوافل در اوقات مکرر و بعد از آنکه عبادت مکرر و همه
خالی از این عبادت نیست محمل سعادت است بر اقل است
باصول اجتماع امر و نهی را هر جماعت که اهدت بقید خدا
عبادت است غیر مکرر و همه که حکایت اذان و امثال این طریق
اولی مستکمل بر این عبادت است و سعادت نداشتن اذان اتفاق
اصحاب است هذا آخر الکلام در جلد اول که تمام کرد او را این فقیر فی الله العلی
باجتهد در مدینه در بیست و نه سال از سنه ۱۱۸۰ هجری قمری در شهر تبریز
هجری هزار و یکصد و هشتاد و هفت و در روز پنجشنبه که شرف کتب در جلد ثانی و مستعمل
کردیم در شهر کتاب و جامع و ترجمه او و بهمان تا فراغ التثانی الله تعالی الحمد لله علی کل حال و
والشکر لله اولاً و آخر الامم ع ف ح ج ع الحمد لله رب العالمین که این حقیر بنیت مصنف
این کتاب مستطاب مد الله ظلله و جعلنا خیرا و موفقه شانه با تمام او بجهت تکلیف و ذخیره یوم
معاد در در ماه ربیع الثانی من شهر سنه ۱۲۰۰ هجری قمری در شهر تبریز و بنیت شکر الحمد لله علی
ان والذی بجهت العسر و علامه الدر و علی الکرام بجهت و منی بجماعه مجتهد و الاجاب و الاجاب
فی البیان مع ملاحظه الام ایضاً اهل العلم و الفضل و الکمال فیمنه بمنهاه اذ اجمعنا یا جزیر
الجماع الحمد لله علی کل حال شعور و شکر انما فی حقیقت بمنهاه اذ اجمعنا یا جزیر الجماع

و من کما یزعمون حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)
شهر سنه ۱۳۵۲ هجری قمری

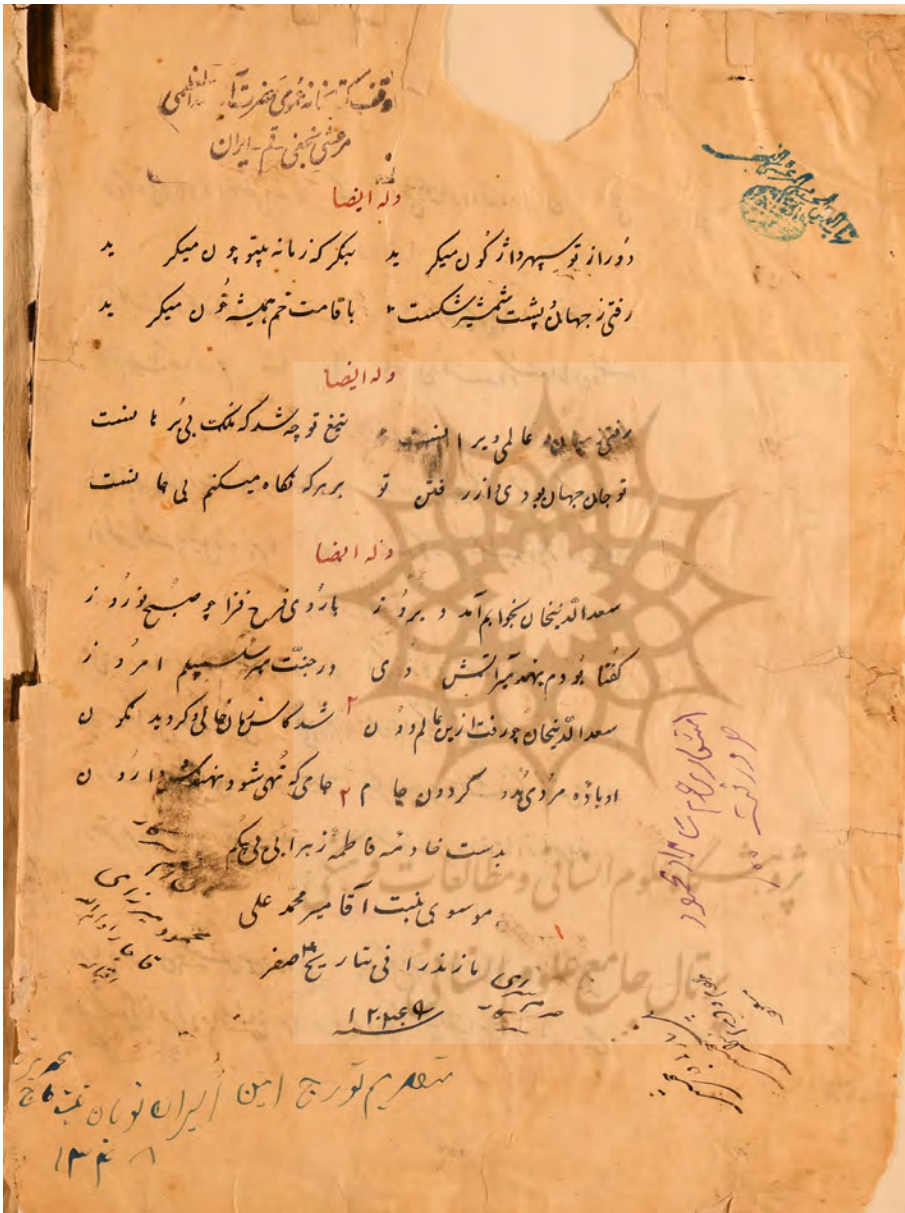
۴۵۴

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

افقر المسکینین فی الدار الضالین محمد بن الحسن الاصبهانی قدس سره...
الغن والارهاق والایچیین صلوات الله علیهم ما کانت جبرته و جبرهین... قد وقع الفزع من لیسویله هذه الرسالة الشریعة المنیعة الایضه فیوم
الاربعاء والاربع من شهر ذی الحجه الحرام من شهر رسته ثمانین و اربع و ستین بعد الالف من الهجرة النبویة علیها جبرها الالف سلام وثناء و
محمدة الحقیقة الفقیرة العالیة فیما دلطف الله الحق السماء یذکره بذب العلم الفهم الجامع للعلوم العقلیة و التقلیة و الاصولیة و الفقیة
زبده الحاج و عمدة المعتمد الحاج ملا یعقوب بن الحاج ملا مقیم بن الشریف بن المقیم الدریزی البارع و شیخ المازندرانی الفی با مروری
و ذاه و امرعی صریح و مولای و ولی العلم الفهم و الیوم الفتمام الفی المحقق المطلق بن الحاج و عنوت العتر المحم و الاحمد الحاج
ملا محمد اطال الله ظلالة علی رؤسنا و رؤس العالمین غفر الله لنا ذنوبنا
و ما سبنا صا با نسیرا و الیوم الله اقلا و احرا و ظاهرا و
با طنا كما هو اهله و كما ینفی لکم و جبره و عن جلاله
و صلوات الله علی محمد و آله الطاهرین
و السلام یرحمنا

۴۵۵

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

۴۵۶

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

(تصویر ش ۵): انجامة دیوان واله داغستانی، کتابت بی بی بیگم دختر آقامیرمحمد علی موسوی مازندرانی، سال ۱۲۴۵ ق